

УДК 316.346.32

ОСОБЛИВОСТІ СТАРІННЯ НАСЕЛЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Бойченко Е.Б.

Розглянуті тенденції, що обумовлюють зменшення чисельності населення Донецької області, забезпечуючи звужений тип його відтворення. Досліджені причини збільшення частки осіб старше працездатного віку у структурі населення. Запропоновані заходи щодо подолання таких негативних процесів, як депопуляція і старіння населення.

Ключеві слова: народжуваність, смертність, відтворення населення, працездатний вік, звужений тип відтворення, міграція, сальдо міграції, старіння населення

Сучасні тенденції відтворення населення в регіонах України, у тому числі у Донецькій області, зумовлюють скорочення чисельності населення у поєднанні з його старінням. Тривала депопуляція, причинами якої є низький рівень народжуваності, високий рівень смертності, особливо у працездатному віці, та негативне сальдо міграції приводить до трансформацій у статевовіковій структурі населення. Збільшення частки старших вікових груп підсилює навантаження на працездатне населення, створює певні перешкоди для нормалізації процесів відтворення населення, обумовлює виникнення економічних, політичних та соціальних проблем у суспільстві. Зазначене вимагає виявлення причин збільшення частки осіб старшого віку, їх впливу на формування статевовікової структури населення та наслідків, викликаних негативними діями цих процесів. Тому розв'язання цих проблем потребує ретельного наукового дослідження.

Дослідження процесів старіння в Україні та методики їх аналізу і прогнозування висвітлено у роботах вітчизняних вчених І.Ф. Кураса, Е.М. Лібанової, С.І. Пирожкова, О.В. Поздняк [1; 2] та ін. Однак особливості розвитку процесу старіння населення саме Донецької області не досліджувалися. Метою статті є визначення особливостей розвитку процесу старіння населення Донецької області

Починаючи з 1992 р. у всіх областях України, у тому числі і в Донецькій, сформувалася ситуація, яка обумовлюється природним спадом чисельності населення. Скорочення народжуваності, рівень якої не забезпечує простого відтворення населення, високий рівень смертності особливо у працездатному віці на фоні вкрай низької очікуваної тривалості життя при народженні та негативне сальдо міграції обумовлюють зменшення чисельності населення України, забезпечуючи звужений тип відтворення, тобто депопуляцію. Наслідками цих негативних демографічних тенденцій є збільшення частки осіб, старших за працездатний вік, у структурі населення.

У результаті депопуляції чисельність населення Донецької області скоротилася з 1992 по 2010 рр. на 16,5% (з 5346,7 до 4466,7 тис. осіб), зокрема, міського населення - на 16,4% (793,2 тис. осіб), сільського - на 17,0% (86,8 тис. осіб). Щорічно область втрачає у середньому до 40 тис. осіб, що можливо порівняти із чисельністю населення таких міст як Ясинувата або Авдіївка.

Таблиця 1

Динаміка вікової структури населення Донецької області

Рік	Чисельність постійного населення, тис. осіб			Демоекономічне навантаження на населення у працездатному віці, %			Демоекономічне навантаження на сільське населення у працездатному віці, %		
	усього	міське	сільське	усього	$k_{д.о.}$	$k_{с.н.}$	усього	$k_{д.о.}$	$k_{с.н.}$
1979	5150,2	4581,3	568,9	38,8	21,9	16,9	45,7	22,4	23,3
1989	5311,8	4791,2	520,6	43,0	22,1	20,9	48,7	21,8	26,9
1999	4932,4	4441,2	491,2	42,0	17,3	24,7	48,1	19,2	28,9
2009	4453,9	4027,0	426,9	39,8	13,1	26,7	43,3	14,7	28,6

Примітка: $k_{с.н.}$ – коефіцієнт старіння населення;

$k_{д.о.}$ – коефіцієнт демографічного омолодження.

Негативні демографічні процеси впливають на зміни у віковій структурі населення (табл. 1) [3; 4]. Так, за останні три десятиліття людей старшого віку стало більше на 35% (305,4 тис. осіб) при одночасному скороченні допрацездатного населення майже вдвічі (на 543,9 тис. осіб або 49%).

Демографічне старіння обумовлюється збільшенням частки осіб старшого віку в загальній чисельності населення, причинами чого є зміни в характері його відтворення. Слід розрізняти „старіння знизу”, що відбувається через поступове скорочення числа дітей внаслідок зниження народжуваності, і „старіння зверху”, що викликається зростанням числа старих людей у разі скорочення смертності у старечому віці при відносно повільному зростанні числа дітей [5].

Зміни у віковій структурі населення Донецької області відзначаються постійним збільшенням частки осіб старшого віку на фоні значного зменшення частки дітей у загальній чисельності. Соціально-економічними наслідками зростання частки осіб пенсійного віку у структурі населення стає збільшення споживання суспільних благ, спрямованих на соціальне забезпечення в старості. За умов обмеженості цих ресурсів поширюється бідність та поглиблюється нерівність за віком. Бідність населення похилого віку обумовлює посилення тиску осіб пенсійного віку на ринок праці та додаткові матеріальні обов'язки працездатних верств населення [1, с.485].

Існує декілька класифікацій виміру демографічної старості. За шкалою, розробленою польським демографом Е. Россетом, якщо частка осіб у населенні країни від 60 років і старше складає до 8% - населення країни вважається молодим (демографічна молодість), від 8-10% - стоїть на порозі старості, 10-12% - власне старіння, 12-14% - початковий рівень демографічної старості, 14-16% - середній рівень, 16-18% високий рівень, 18% і більше – дуже високий рівень (демографічна старість) [5]. Отже, відповідно до класифікації вимірювання демографічної старості, населення Донецької області можна віднести до категорії „демографічна старість”, що обумовлено змінами у віковій структурі населення як „знизу”, так і „зверху”.

Необхідно звернути увагу на те, що особливості демографічних процесів проявляються у їх стійкості та інерційності, бо вони складаються десятиліттями під впливом різноманітних чинників. Довготривалі зміни у віковій структурі населення можуть стати незворотними і суттєво змінити структуру його відтворення. Стійка тенденція змін у віковій структурі населення Донецької області, що обумовлена позитивною динамікою старіння, дозволяє у майбутньому очікувати суттєвого збільшення демографічного навантаження на населення у працездатному віці.

Одним із головних чинників демографічного старіння населення Донецької області є низький рівень народжуваності та збереження його впродовж тривалого періоду, що суттєво впливає на природний рух населення (табл. 2) [3; 4].

Таблиця 2

Динаміка природного руху населення Донецької області

Показники	1979	1989	1999	2009
Чисельність народжених, тис. осіб				
Всього, у тому числі:	71,8	63,1	30,1	43,4
у містах	64,1	56,5	26,4	39,1
у сільській місцевості	7,7	3,6	3,7	4,3
Чисельність померлих, осіб				
Всього, у тому числі:	52,7	62,5	83,6	75,3
у містах	45,8	55,0	74,4	67,0
у сільській місцевості	6,9	7,5	9,2	8,3
Природний приріст (скорочення) населення, осіб	19,1	0,6	-53,5	-31,9
Коефіцієнти народжуваності (на 1000 населення)	13,9	11,8	6,1	9,7
Коефіцієнти смертності (на 1000 населення)	10,2	11,7	17,0	16,8
Природний приріст (скорочення) населення (на 1000 населення)	3,7	0,1	-10,9	-7,1

За останні три десятиліття в Донецькій області відбулося суттєве зниження чисельності народжених, з 71,8 тис. осіб у 1979 р. до 43,3 тис. осіб у 2009 р., тобто майже на 40% (28,5 тис. осіб); загальний коефіцієнт народжуваності відповідно знизився з 13,9 ‰ до 9,7 ‰. Тоді як коефіцієнт смертності набуває динаміки до збільшення.

Слід відмітити, що народжуваність, як будь-який інший демографічний процес, є віддзеркаленням законів суспільного життя. Найбільш помітне зростання народжуваності мало місце з 1982 по 1987рр., що було обумовлене прийнятою Постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР „Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, що мають дітей”. Ця постанова передбачала максимум пільг сім'ям у разі народження другої та третьої дитини. Зокрема, підвищення розмірів оплачуваної відпустки матерям, які виховують дітей віком до одного року тощо [6]. Найбільш різким спад народжуваності стався за останнє десятиріччя минулого століття. Соціальна й економічна нестабільність розвитку країни у 90-і рр. ХХ ст., зростання рівня безробіття і, відповідно, невпевненість людей у завтрашньому дні, зниження рівня життя, житлові проблеми, які в першу чергу торкнулися молодих сімей, призвели до зниження народжуваності до рівня, який відповідає найнижчим показникам у світі. Результати аналізу світових тенденцій свідчать, що цей показник є дуже чутливим до економічних криз, під час яких народжуваність істотно знижується [6, с.15].

Результати досліджень свідчать що, за останні п'ятдесят років загальний коефіцієнт народжуваності у Донецькій області скоротився майже вдвічі (з 21,5 у 1960 р. до 9,7 у 2009 р.). Мінімальний рівень народжуваності відзначався у 1999 і 2000 рр. (6,1 ‰), сумарний коефіцієнт народжуваності у цих роках становив 0,9. При наявному рівні смертності в області це забезпечувало заміщення поколінь лише на 38,1% у 1999 р. та 35,8% у 2000 р., що у свою чергу приводило до стрімкого природного спаду та старінню населення.

Позитивні тенденції в демографічних процесах намітилися в останні роки. Так, в області відбулося підвищення рівня народжуваності до 9,8 ‰ у 2008 р та 9,7 ‰ у 2009 р. Але слід звернути увагу на те, що ці показники не є достатніми для забезпечення простого відтворення населення.

Природний приріст можливий лише за умови, якщо сумарний коефіцієнт народжуваності (чисельність дітей, яких народжує одна жінка протягом життя) перевищить 2,3 найближчими роками і досягне 2,5 через 10-12 років (враховуючи неминуче подальше збільшення ступеня старіння населення). Однак сучасні особливості демографічної поведінки, що історично склалися в Україні, дозволяють лише мріяти про рівень 2,15 навіть при значному підвищенні життєвого рівня населення та реалізації ефективного комплексу заходів демографічної політики держави, спрямованих на заохочення дітонародження [2, с.120].

Таким чином, рівень народжуваності у Донецькій області можна оцінити як недостатній, тому що він не забезпечує навіть простого відтворення, що призводить до скорочення чисельності населення.

Наступним негативним процесом, який впливає на процеси старіння населення Донецької області, є високий рівень смертності, особливо у працездатному віці, який має тенденцію до збільшення. Порівняльний аналіз статевовікової структури смертності свідчить про те, що високі показники у Донецькому регіоні фіксуються серед працездатного населення (смертність у віці від 20 до 59 років становить 35%, у віці до 19 років – 6,8%), тоді як у європейських країнах - це старші вікові групи [7]. Також слід звернути увагу на те, що у цьому віковому спектрі смертність чоловіків значно перевищує цей показник у жінок (78,4:21,6%, відповідно), що спричиняє розвиток диспропорцій між чисельністю чоловіків і жінок у старших вікових групах. Так, висока смертність чоловіків у працездатному віці призвела до того, що в Донецької області жінок старше працездатного віку майже в 2 рази більше, ніж чоловіків того ж самого віку.

Динаміка структури смертності населення Донецького регіону протягом аналізованого періоду істотно не змінилася. На першому місці традиційно знаходяться смертність від хвороб системи кровообігу, її питома вага в загальному числі померлих склала 62%. Ця тенденція неухильно зростає: з початку поточного десятиріччя рівень смертності, викликаний вказаними хворобами, зріс на третину.

Наступною найбільш поширеною причиною смерті у регіоні є новоутворення - 12,5%. Найбільша питома вага (четверта частина) у загальному числі смертей, викликаних злоякісними пухлинами, припадає на ураження органів дихання. На третьому місці – смертність від хвороб органів травлення (5,6%). Суттєвим впливом на формування рівня смертності у Донецькій області є смертність через порушення техніки безпеки. Потенційною загрозою виникнення аварій та інци-

дентів на небезпечних виробничих об'єктах, у тому числі зі смертельними наслідками, залишається високий ступінь зносу основних засобів на тлі низької інвестиційної активності у промисловості та комунальній сфері. Відомо, що Донецька область становить розвинену техногенну систему [8]. Надмірна концентрація промислового виробництва та транспорту, взаємодія яких створює регіональну техногенну систему, призводить до виникнення техногенних ризиків, дія яких проявляється у забрудненні навколишнього середовища, створенні робочих місць зі шкідливими умовами праці, високого рівня травматизму, у тому числі зі смертельними результатами тощо. Наслідками цієї концентрації є те, що у зонах потенційної техногенної небезпеки проживає 3,8 млн. осіб (71% населення області) [3]. Отже, основними причинами зростання смертності у Донецькій області можна віднести низький рівень життя населення та несприятливі умови існування значної частини населення.

Останнім негативним процесом впливу на розвиток процесу старіння населення, який аналізується у даному дослідженні, є міграція. Міграційні процеси у Донецькій області характеризуються негативним сальдо. Міграційні втрати регіону за останні 14 років склали 131,3 тис. осіб, або 14,9% загальних втрат чисельності наявного населення [7].

Динаміка втрат населення області через міграцію має тенденцію до зменшення, хоча і зазнає певних коливань (табл. 3) [7]. Загальна міграція поділяється на три потоки: міждержавну, міжрегіональну та внутрішньорегіональну. На зміни загальної чисельності населення регіону впливають міждержавна та міжрегіональна міграція.

Таблиця 3

Динаміка міграційного руху населення Донецької області

Рік	Усього	У тому числі			
		у межах України	з них міграція		міжнародна
			внутрішньо- регіональна	міжрегіональна	
Чисельність вибулих, осіб					
2002	67986	62952	48182	14770	5034
2009	52318	49200	38141	11059	3118
Чисельність прибулих, осіб					
2002	77285	64761	48182	16579	12524
2009	54177	51768	38141	13627	2409
Сальдо міграції, осіб					
2002	−9299	−1809	x	−1809	−7490
2009	−1859	−2568	x	−2568	709

Аналіз структури міграції Донецької області свідчить, що за досліджуваний період відбулися зміни в інтенсивності міграційних потоків. Так, у 2009 р. у них були задіяні 106,5 тис. осіб, що на 38,8 тис. осіб (26,7%) менше у порівнянні з 2002 р. Скоротилася частка у загальному міграційному русі міждержавної міграції на 68,5%, міжрегіональної і внутрішньорегіональної міграції на 21,3% та 20,8% відповідно.

У результаті міждержавної міграції, яка становила 6,0% загального міграційного руху, чисельність населення області за досліджуваний період збільшилася на 0,7 тис. осіб. Міграційний приріст склався за рахунок міграційних потоків з країнами СНД. У напрямку країн далекого зарубіжжя традиційно спостерігалось перевищення кількості вибулих над прибулими (у 2,8 рази).

На долю міжрегіональної міграції у Донецькій області у 2009 р. припадало 23,2% загального міграційного руху. Скорочення населення за рахунок міжрегіональної міграції у 2006 р. становило 2,6 тис. осіб.

Аналіз динаміки міграційних процесів за статеві-віковим складом населення свідчить, що основна частка їх учасників припадає на працездатну частину населення (80,6% загальної чисельності мігрантів). Так, скорочення чисельності працездатного населення області за рахунок міждер-

жавної та міжрегіональної міграції становило 1,6 тис. осіб (86,1% загальної чисельності вибулого населення області). Якщо врахувати вік емігрантів, то область зазнає також не тільки кількісних, але й якісних втрат, тому що серед вибулих 80,7% становлять особи у працездатному віці, з них троє з чотирьох належать до вікової категорії 15-34 років, тобто молодь [7].

Наслідком відтоку молоді стає зростання питомої ваги осіб старших вікових груп у структурі населення держави. Цей процес становить серйозну соціально-демографічну проблему для будь-якого суспільства. На зміни розмірів і структури міграційних потоків можуть впливати, перш за все, економічні чинники, такі як підвищення рівня і якості життя населення, оплати праці, забезпечення соціальними гарантіями тощо.

Динаміка втрат населення області через міграцію має тенденцію до зменшення, хоча і зазнає певних коливань. Це свідчить про те, що міграційний рух швидше за природний реагує на зміни у суспільстві.

Враховуючи існуючу динаміку демографічних процесів та розміри і структуру міграційних потоків, ймовірним є те, що для Донецької області у майбутньому буде характерним звужений тип відтворення населення протягом тривалого часу. Наслідком такої ситуації слід очікувати розширення таких негативних процесів, як депопуляція і старіння населення.

Тенденції збільшення частки осіб старшого віку у структурі населення присутні багатьом країнам. Найінтенсивніше цей процес протікає у країнах Євросоюзу (у середньому коефіцієнт старіння населення дорівнює 25,4%) [9]. У силу цього особливої уваги та аналізу вимагають питання, що стосуються соціально-економічних наслідків старіння населення, зокрема, вплив цих процесів на виробництво, споживання, капіталовкладення і, у свою чергу, на загальні соціально-економічні умови і політику, особливо в сучасних умовах, що характеризуються збільшенням навантаження на працездатне населення [10, с.29].

Знайти вихід з ситуації, що склалася, вже декілька десятиріч років намагаються міжнародні організації. Так у 1982 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила міжнародний план дій з проблем старіння (згідно з ним розробка і здійснення політики, пов'язаної зі збільшенням частки осіб пенсійного віку, є суверенним правом і обов'язком кожної держави), направлений на розробку відповідних програм. Він є орієнтиром в удосконаленні діяльності урядів і суспільства у сфері ефективного розв'язання проблем соціального забезпечення осіб літнього віку, розширення їх можливостей як повноправних членів суспільства. Рекомендації, що містяться в ньому, охоплюють проблематику, пов'язану із соціальним забезпеченням, охороною здоров'я, захистом прав літніх людей тощо. [10, с.29].

Негативні тенденції старіння населення Донецької області, властиві всім регіонам України, обумовлюють необхідність розробки науково обґрунтованих програм, спрямованих на подолання соціально-економічних наслідків збільшення навантаження особами старшого віку на працездатне населення.

ВИСНОВКИ

Отримані результати дослідження особливостей старіння населення Донецької області дозволило зробити такі висновки.

1. Сучасні демографічні процеси, які виявляються з великим часовим лагом, не можуть не мати серйозних економічних, політичних та соціальних наслідків. Сучасний рівень народжуваності та високий рівень смертності населення Донецької області, особливо у працездатному віці, не дозволяє розраховувати навіть на просте відтворення його чисельності.

2. Динаміка втрат населення області через міграцію має тенденцію до зменшення, хоча і зазнає певних коливань. Аналіз міграційних процесів за статевовіковим складом населення свідчить, що основна частка учасників цих процесів припадає на працездатну частину населення.

3. Трансформація статевовікової структури населення та звужений тип його відтворення приводить до збільшення частки осіб старше працездатного віку у структурі населення області, що, у свою чергу, збільшує навантаження особами на працездатне населення.

4. Для розв'язання цих проблем можна запропонувати низку заходів, яка повинна включати: підвищення рівня та якості життя населення; створення сприятливих матеріальних і соціальних умов для народження і виховання дітей; поліпшення стану здоров'я населення, здійснення профілактичних заходів та зниження захворюваності; реформування системи охорони здоров'я; посилення пропаганди здорового способу життя за рахунок формування у населення мотивації до збереження та зміцнення здоров'я тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / авт. кол. Н.С. Власенко, Е.М. Лібанова, О.Г. Осауленко та ін.; наук. ред.: акад. І.Ф.Кураса, акад. С.І. Пиріжкова; Державний комітет статистики України; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 558с.
2. Поздняк О. В. Зовнішні трудові міграції населення України / О. В. Поздняк; за ред. Е. М. Лібанової. – К.: РВПС України НАН України, 2002. – 206 с.
3. Статистичний щорічник Донецької області за 2009 рік / Держкомстат України; Головне упр. статистики у Донецькій області. – Донецьк, 2010. – 511с.
4. Статистичний щорічник Донецької області за 2002 рік / Держкомстат України; Донецьке обласне упр. статистики. – Донецьк, 2003.- 370с.
5. Демографический энциклопедический словарь / гл. ред. Д. И. Валентей. – М.: Сов. энцикл., 1985. – 608 с.
6. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки / за ред. С. І. Пирожкова. – К.: ІВЦ Держкомстат України, 2003. – 231 с.
7. Окремі демографічні показники Донецької області за 2009 рік / Держкомстат України; Головне упр. статистики у Донецькій області. – Донецьк, 2010. – 101с.
8. Бойченко Е.Б. Вплив техногенної системи на очікувану тривалість життя населення Донецького регіону / Е.Б. Бойченко // Економіка та право. – 2009. – № 2 (25). – С. 146-150.
9. Population projections 2008-2060 // Eurostat. – Режим доступу : <http://epp.europa.ec> – Statistics by theme.
10. Лебедева Л. Старение населения: структурные и гендерные особенности / Л. Лебедева // Человек и труд. – 2006. – №5. – С. 33–36.